

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXVIII

2010. Beograd

Broj 1

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Mitja Ferenc ISTRAŽIVANJE PRIKRIVENIH GROBNICA U SLOVENIJI	9
Milan Koljanin SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I JEVREJSKO PITANJE	23
Nikola Žutić LIBERALNO JUGOSLAVENSTVO I RIMOKATOLIČKO HRVATSTVO	41
Vladan Jovanović VARDARSKA BANOVINA: DRUŠTVENO-POLITIČKA SKICA	57
Ivan M. Becić KREDITNA POLITIKA NARODNE BANKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE	73
Aleksej Timofejev CRVENA ARMIJA I JUGOSLOVENSKA VOJSKA U OTADŽBINI TOKOM JESENI 1944 – NESUĐENA SARADNJA	85
Kosta Nikolić THE YUGOSLAV ANTICOMMUNIST FORCES AT THE END OF THE SECOND WORLD WAR	103
Ivana Dobrivojević IZMEĐU IDEOLOGIJE I POP-KULTURE. ŽIVOT OMLADINE U FNRJ 1945–1955	119
Đoko Tripković ODNOSI IZMEĐU JUGOSLAVIJE I SOVJETSKOG SAVEZA 1965–1967	133
Bojan B. Dimitrijević JUGOSLOVENSKO RATNO VAZDUHOPLOVSTVO PRED RAT SA NATO 1999	151

ISTORIOGRAFIJA

Vladimir Petrović
PRILOG PROUČAVANJU KONSTITUISANJA SAVREMENE ISTORIJE 167

Miroslav Jovanović
SAVREMENA SRPSKA ISTORIOGRAFIJA: KARAKTERISTIKE
I TRENDOVI 183

IZVORI

Marko Pivac
RAD BRITANSKE TAJNE SLUŽBE U JUGOSLAVIJI
U PREDVEČERJE APRILSKOG RATA 1941 193

KRITIKE

Radoš Ljušić
ISTORIOGRAFIJA „ODBIRA”, SRBOFOBIJE I JUGOFILIJE
Holm Zundhauzen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* 213

Bojan B. Dimitrijević
KRAJNJE PROBLEMATIČAN KONSTRUKT
Holm Zundhauzen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka* 249

PRIKAZI

Stevan K. Pavlović, HITLEROVI NOVI ANTIPOREDAK.
DRUGI SVETSKI RAT U JUGOSLAVIJI (I) 255

Snežana Veljković, HRONIKA SUDSKE MEDICINE U BEOGRADU...
(Dragomir Bondžić) 256

Nataša Milićević, JUGOSLOVENSKA VLAST I SRPSKO
GRAĐANSTVO 1944–1950 (Nebojša A. Popović) 260

Ljiljana Blagojević, NOVI BEOGRAD: OSPORENI MODERNIZAM
(Goran Antonić) 263

Dinko Šokčević, HRVATI U OČIMA MAĐARA, MAĐARI U OČIMA
HRVATA... (Saša Mišić) 266

Mackenzie William, THE SECRET HISTORY OF SOE: SPECIAL
OPERATIONS EXECUTIVE 1940–1945... (Alekselj Timofejev) 269

IN MEMORIAM

Dušan Živković 1924–2009 (Mirosljub Vasić) 272

VLADAN JOVANOVIĆ, istraživač-saradnik

Institut za noviju istoriju Srbije UDK 94(497.1 Вардарска бановина)"1929/1941"
Beograd, Trg Nikole Pašića 11 94(497.7 Вардарска бановина)"1929/1941"

VARDARSKA BANOVINA: DRUŠTVENO-POLITIČKA SKICA

APSTRAKT: U članku, zasnovanom na građi beogradskih i skopskih arhiva, periodici i istoriografskoj literaturi, obrađeni su društvo, administrativno ustrojstvo, političke i ekonomske prilike, te rezultati kulturno-prosvetne aktivnosti jugoslovenske države na tlu Vardarske banovine. Izraženi nacionalni pečat jugoslovenske politike predstavljen je markiranjem glavnih institucija države i procenjivanjem njihovog učinka.

Ključne reči: Vardarska banovina, Kraljevina Jugoslavija, Makedonija, Kosovo, društvo, politika

Vladajuća elita jugoslovenske kraljevine je ukidanjem parlamentarizma, brisanjem granica istorijskih oblasti i pokrajina, kao i uspostavljanjem sistema banovina, imala između ostalog cilj da spreči nabujale dezintegrativne procese koji su čitavu deceniju nagrizali državu. Smatralo se da će ukidanjem nacionalno-istorijskih celina nestati utočišta separatizama i da će *banovina*, kao velika administrativna oblast pod direktnom kontrolom centralne vlasti, onemogućiti svaku eventualnu težnju za višim stepenom autonomije. Sa druge strane, parcelizacijom dotadašnjih istorijskih pokrajina krčen je put nasilnoj unifikaciji i nacionalnoj nivelaciji koju je šestojanuarski režim zagovarao.¹ Prema rečima Milana Stojadinovića, kralj Aleksandar I Karadorđević je državnim preuređenjem samo želeo da ubrza proces stapanja raznorodnih etničkih elemenata u jedinstvenu jugoslovensku naciju, shodno politici integralnog jugoslovenstva koju je inaugurisao.² Kraljevim proglasom i zakonom od 3. oktobra 1929. zemlja je podeljena na banovine, a novi naziv države postao je Kraljevina Jugoslavija. Javnosti je ponavljano da je ovim „principom dekoncentracije“ državna administracija zapravo približena narodu.³

---

¹ Љубодраг Димић, *Историја српске државности*, књ. 3, Нови Сад 2001, 140–141.

² Milan M. Stojadinović, *Ni rat ni pakt. Jugoslavija između dva rata*, Rijeka 1970, 270.

³ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd 2006, 95.

Za razliku od nekih drugih krajeva zemlje, Vardarska banovina je imala prilično predvidivu teritorijalnu kompoziciju. Ono što je upadljivo narušavalo upravno-teritorijalni koncept iz prethodne decenije bilo je cepanje prostora tzv. Stare Srbije na tri banovine, kao i priključenje industrijski perspektivnog leskovačkog kraja Vardarskoj banovini. Odustajanje od držanja „bivših turskih oblasti“ u jednoj administrativnoj jedinici po svaku cenu verovatno je imalo uporište i u neslavnoj praksi jugoslovenske države iz prethodnog perioda. Pored deljenja odgovornosti za stanje u albanskim krajevima na tri banovinske administracije, postojalo je uverenje da će takva birokratska difuzija uticati na razvodnjavanje vitalne albanske ideje i omesti konsolidaciju antidržavnih elemenata rasutih oko kritičnog graničnog pojasa, ali i u sandžačkom kraju. Na prvi pogled se čini da je razbijanje etničke kompaktnosti albanskog stanovništva bilo u središtu pažnje kreatora granica Vardarske banovine. Čitava četvrtina stanovništva dotadašnje pokrajine Južne Srbije ostala je izvan granica tek formirane Vardarske banovine.⁴

Jugoistok Kraljevine Jugoslavije predstavljao je nestabilno područje u svakom pogledu: političkom, bezbednosnom, ekonomskom i kulturnom. Otežano napuštanje feudalnog nasleđa i tradicije imalo je svoje unutrašnje razloge ali i objektivne smetnje. Zatvorenost etnički i verski podeljenog društva i život na rubu egzistencije posle nekoliko ratova, neprijatnih vladajućih režima i sušnih godina, primorali su tamošnjeg čoveka da svoj život usredsredi na trenutak u kome živi, ignorišući državu kao varljivu kategoriju. Bez obzira na deprimirajuću socijalnu sliku Vardarska banovina je, zahvaljujući natprosečnom natalitetu muslimanske populacije, na svakih osam minuta dobijala potencijalnog stanovnika (ukoliko preživi prvu godinu u kojoj je mortalitet bio najveći) čime je i prosečan broj od šest članova po domaćinstvu lakše objasniti.⁵ Zbijenost muslimanskih i raštrkanost hrišćanskih sela Vardarske banovine bili su posledica vekovnih političkih turbulencija i antagonizama, kao i dominantnog, stočarskog načina privređivanja. Pretkumanovski odbrambeni refleksi za „sračunatom skromnošću“ kojim su odbijani turski poreznici opstao je i u jugoslovenskoj kraljevini zbog čega su hrišćanska sela juga odavala utisak najzapuštenijih delova države. Primitivne kuće na sitnim zemljišnim posedima, oblasna endogamija, tradicionalni način odevanja i ishrane desetina etničkih grupa i introvertnih zajednica odolevali su novom vremenu sve do kraja Drugog svetskog rata.⁶ Ukorenjena epska seta makedonskih seljaka tumačena je kao iskonski prkos

---

⁴ Војислав С. Радовановић, *Географске основе Јужне Србије*, Скопље 1937, 128; *Алманах Краљевине Југославије. Бановина Вардарска – општи преглед*, Скопље 1931, 1–2. Vardarska banovina je u samom početku bila podeljena na tri okružna inspektorata, dva samoupravna grada, 46 srezova i 525 opština.

⁵ AJ, 38–716–895, ekspozice zamenika bana Vardarske banovine J. Krasojevića (1933).

⁶ Владан Јовановић, *Историјско, свакодневно и приватно на простору Вардарске бановине*, у: *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, прир. Милан Ристовић, Београд 2007, 549–550.

teškim životnim prilikama koji je razvio njihovu sposobnost „strpljive patnje“ do krajnjih granica.⁷

Pokušaji društvene emancipacije i političke integracije sela Vardarske banovine izgledali su trajavo i politikantski, zbog čega je jedina sistematska akcija registrovana tek posle katastrofalnog zemljotresa iz marta 1931, kada je država silom prilika sagradila tipske kuće unesrećenim porodicama u srednjem Povardarju.⁸ Sa druge strane, četvrtina stanovništva Vardarske banovine živela je u varoškim sredinama, mada je s obzirom na njihovu unutrašnju strukturu bilo jasno da tamošnji gradovi i nisu bili to u pravom smislu reči. Osim Skoplja i Bitolja svi gradovi su imali po četvrtinu stanovništva koje se bavilo zemljoradnjom kako bi se prehranilo, dok je visok procenat „industrijskog stanovništva“ bio prevashodno odraz brojnosti zanatskog staleža, a nikako razvijenosti industrije. Mali broj penzionera i rentijera posredno je pokazao da je neznanat deo gradskog stanovništva bio uposlen u državnoj službi te da je bilo daleko više ljudi bez stalnog zanimanja koji su često padali na teret siromašnih opština. Ovakva konfiguracija gradske populacije najrečitije govori o njenom slabom imovinskom stanju, zbog čega je razočarani skopski gradonačelnik s pravom poredio razvitak južnih varoši sa „prvim teturanjem deteta koje stupa u život“.⁹ Kada se tome doda da je 40% gradskih stanovnika živelo ispod svakog higijenskog nivoa, te da je pretenciozna statistika o velikom postotku stambeno zbrinutih uzimala u obzir i kuće od ilovače u kojima se zbijalo po desetak osoba, očito je da život u južnim varošima bio daleko od privilegije. Vizuelni utisci domaćih i stranih posetilaca o izgledu gradskih naselja juga odaju još upečatljivije slike bede i opšteg beznađa. Skoplje se pod pritiskom nacionalno-političkih motiva, brzopletih i neplanskih rešenja našlo u raskoraku između demografske i industrijske urbanizacije zbog čega se u toj svojoj polovičnoj modernizovanosti zaglavilo kao kakva nezgrapna „pseudocivilizacija“.¹⁰

Naseljavanjem pretežno srpskog stanovništva u oblasti koje su do Balkanskih ratova bile pod turskom upravom trebalo je ostvariti dva cilja: zbrinuti masu sirotinje iz pasivnih krajeva države i time istovremeno izmeniti nacionalni sastav područja koje su uveliko počeli da napuštaju Turci i Albanci.¹¹ Jugoslavija je, naime, podupirući stihijske talase iseljavanja muslimana u Malu Aziju poku-

⁷ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, 43, 288.

⁸ Милослав Стојадиновић, *Обнова насеља Лужне Србије*, Савремена општина, бр. 32, Београд 1932, 13–15.

⁹ Јосиф Михаиловић, *Развитак градова и варошица од Ослобођења до данас, у: Споменаца двадесетпетогодишњице ослобођења Лужне Србије 1912–1937* (СДОЈС), Скопље 1937, 805–817.

¹⁰ Владан Јовановић, *Друштвени оквир урбанизације Скопља 1918–1930*, Годишњак за друштвену историју, св. 1–3/2002, Београд 2004, 99–121.

¹¹ Јован Ф. Трифуноски, *Међуратна колонизација Срба у Македонији*, Београд 1991, 11, 21; Владан Јовановић, *Tokovi i ishod međuratne kolonizacije Makedonije, Kosova i Metohije*, Tokovi istorije, бр. 3/2006, Београд 2006, 28–29.

šala da se reši nelojalnog albanskog stanovništva i dobije zemlju za kolonizaciju, dok je Turska „podesnim elementom“ naseljavala opustele krajeve iz kojih su prethodno iseljeni Kurdi, Jermeni i Grci. Takva praksa je legalizovana potpisivanjem jugoslovensko-turske konvencije (1938) čiju su finalnu ratifikaciju i sprovođenje omele finansijski nesporazumi i izbijanje Drugog svetskog rata.¹²

Nezavisno od sudbine iseljenih muslimana početni entuzijazam srpskih kolonista se brzo urušavao kako su u „južne krajeve“ počeli da stižu mentalno i klimatski neprilagođeni doseljenici, nailazeći na bezbroj prepreka: nerešeno pitanje pijaće vode, neprestanu komitsku akciju, samovolju činovnika, nezadovoljstvo starosedelačkog stanovništva itd. Pošto su kolonisti bili uglavnom slabi zemljoradnici, nešto preko 8 hektara (neobrađene) zemlje, koliko je prosečno dobijala jedna naseljenička porodica, nije moglo zadovoljiti njihove egzistencijalne potrebe. Sredinom 1940. godine na prostoru tzv. južnih krajeva registrovano je nešto manje od 20.000 naseljeničkih porodica rasutih u oko 1000 kolonističkih naseobina.¹³ Kada se tu uračunaju i porodice starosedelaca koje su dobile zemlju, može se zaključiti da je 48.000 porodica na direktan način bilo obuhvaćeno procesom kolonizacije i agrarne reforme, pri čemu je od ukupnog broja izgrađenih kuća država finansirala jedva petinu.¹⁴ Cenu stereotipa o „bogatom Kosovu“, „raju južnih Slovena“ i „jeftinoj kolonizaciji“ platili su sami naseljenici. Na njihov moral presudno su uticali loše bezbednosne prilike, slabost državne administracije, odsustvo kontinuiteta i „duha misije“, pa nije ni čudo što se veliki broj naseljenika vratio u zavičaj.¹⁵ Umesto da bude rešena socijalna agonija je samo produbljena, izazvavši niz dalekosežnih političkih i ekonomskih posledica.

*

Težnja za ekonomičnijom administracijom, boljim saobraćajnim vezama i privrednim ukupnjavanjem prostora ostala je neostvaren cilj režima diktature kralja Aleksandra koji je marginalizacijom „plemenskih tradicija“ samo razbuktao nacionalne strasti.¹⁶ Nova administrativno-teritorijalna formacija – *banovina*, imala je nekoliko nominalnih faktora moći. Njome su formalno upravljali ban, bansko veće i banski odbor, premda je u stvarnosti sva vlast bila koncentrisana u rukama bana.¹⁷ Vardarska banovina je dobila osam odeljenja koja su po mnogo

¹² Safet Bandžović, *Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912–1941*, Prilozi, br. 32, Sarajevo 2003, 214; Avdija Avdić, *Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata*, Novopazarski zbornik, br. 15, Novi Pazar 1991, 112–114; Vladan Jovanović, *Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije*, Pisati istoriju Jugoslavije: videnje srpskog faktora, Beograd 2007, 91–93.

¹³ AJ, 96–21–69, Spisak kolonija na teritoriji Južnih krajeva, 8. jun 1940.

¹⁴ AJ, 96–15–57, Statistički pregled obavljenih radova do kraja oktobra 1940. Tehnički odeljenje Vrhovnog povereništva agrarne reforme u Skoplju, 11. novembar 1940.

¹⁵ Адам Приблићевич, *Од господина до селџака*, прир. Ч. Вишњић, Загреб 1996, 111, 134, 138.

¹⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, knj. I, Beograd 1988, 190–191.

¹⁷ Laza M. Kostić, *Administrativno pravo Kraljevine Jugoslavije*, knj. I (Ustrojstvo uprave), Beograd 1933, 224–230.

čemu podražavala rad Ministarskog saveta i bila ministarstva u malom, dok su sednice bankskog odbora i veća ličile na zasedanje parlamenta. Iako je banksko veće bilo definisano samo kao savetodavni organ bana, način delegiranja i kadrovski profil većnika je ukazivao na to da je celokupan aparat vlasti bio koncentrisan u rukama bana. On je preko većnika koje je sam predlagao ministru unutrašnjih poslova donosio budžete, razrezivao poreze i takse, odlučivao o građevinskim i prosvetnim prioritetima i sl.¹⁸ Imajući u vidu tako široka ovlašćenja bana, na čelne pozicije banske uprave su birani partijski ljudi od najvećeg poverenja. Nije čudo što od devetorice banova nijedan nije bio rođen na prostoru Vardarske banovine, ukoliko se ne računa Vranjanac J. Krasojević, dugogodišnji vršilac dužnosti bana. Tako su se na čelu banske uprave u Skoplju smenjivali banovi rodom iz Gruže, Mačve, smederevskog, valjevskog i takovskog kraja. Centralna figura bio je ujedno i prvi ban Vardarske banovine – Živojin Lazić, posle čijeg je odlaska na mesto ministra unutrašnjih poslova bankskom upravom rukovodio daleko slabiji kadar.¹⁹

Društveni život najuticajnijih grupa banovine bio je koncentrisan oko bana koji je, kao personifikacija same države i vladajuće dinastije, predstavljao magnetno polje u koje su uvlačene grupe onih koji su štitili svoju moć ili su na nju pretendovali. Pored vodećih privrednika i industrijalaca ovom krugu su gravitirali aktivni političari, šefovi raznih državnih nadležstava i društava, ali i čelnici verskih organizacija. Posebno je upadljivo učešće direktora vakufske uprave i islamskih organizacija u društvenom životu banovine, zbog čega su među muslimanskom inteligencijom neretko prozivani kao „prosrpski element“ koji je svađao tamošnje Albance i Turke, rastakajući koherentnost otomanske čaršije.²⁰ Bankari, industrijalci i veletrgovci sa poželjnim političkim pedigreeom dominirali su državnim ustanovama, monopolskim komisijama i upravnim odborima, dok su „zaslužni nacionalni radnici“ i vojvode bivali integrisani u savremene političke tokove kao narodni poslanici, senatori, katkad i ministri. Uz glorifikovanje režima diktature uvedene su mere štednje, pojačanog nadzora i cenzure, suzbijanja „plemenske politike“ i agresivne propagande, a sve radi širenja jugoslovenskog nacionalnog osećanja.²¹

Prvih godina postojanja Vardarske banovine ostalo je na snazi pravilo da se službovanje na jugu računa dvostruko, ali je već u drugoj polovini 1930-ih na

¹⁸ *Zbirka Službenog glasnika*, sv. XXXVI, Split 1929, 6–12.

¹⁹ AJ, 38–675–854, novinski isečci o banovima Vardarske banovine. Kako su prolazile godine banovi su se sve češće rotirali, menjali mesta i premeštali s kraja na kraj Jugoslavije, kao da su njihove banske funkcije bile specijalna profesija: u Skoplje su stizali bivši banovi Zetske, Duvanjske, Moravske i Vrbanske banovine, a iz Vardarske potom odlazili na sever i zapad zemlje kako bi preuzeli rukovođenje drugim banskim upravama. Koliko je ovaj sistem premeštanja banova bio (ne)uspešan svedoči dužina njihovih mandata.

²⁰ Гордана Кривокапић-Јовић, *Оклоп без витеза. О социјалним основама и организационој структури Народне радикалне странке у Краљевини СХС (1918–1929)*, Београд 2002, 164–165.

²¹ Љ. Димић, *Историја српске државности*, 143.

beneficirani radni staž moglo računati samo osoblje koje je i pre septembra 1923. radilo u južnim krajevima. S obzirom na nestalnost tamošnjih činovnika jasno je da je ovim birokratskim trikom napravljena ušteda u budžetu, pri čemu su plate i dalje bile niže nego u ostalim banovinama.²² Nezaposlenost lokalnih intelektualaca je objašnjavana činjenicom da je među državnim službenicima bilo previše obrazovanih stranaca. Skoro čitava gradska policija na prostoru Vardarske banovine sastojala se od „došljaka“, dok je u opštinskim samoupravama jedva četvrtina školovanih nameštenika bila poreklom sa tih prostora.²³

Kontinuitet u načinu sprovođenja izvršne vlasti iz prethodne decenije doneo je identične probleme i banovinskoj upravi u Skoplju, pretvarajući celu priču o administraciji u hroniku neprekidnih zloupotreba javnih ovlašćenja. Čak su i vojne vlasti ukazivale na to da je korumpirano činovništvo indukovalo nezadovoljstvo u narodu, zbog čega je i bugarska propaganda postala prijemčivija.²⁴ Izgledalo je da sama država lošim odabirom kadrova ponovo radi protiv sebe, a na udaru kritike najčešće su bile (ne)stručne kvalifikacije činovništva. Iako je korupcija preplavila birokratiju, retki su bili slučajevi u kojima su krivci kažnjavani i uklanjani iz službe. Naprotiv, mnogi bivši funkcioneri su, uprkos svojim sumnjivim karijerama, reaktivirani i vraćeni u Vardarsku banovinu.²⁵ Nešto oprezniji izbor rukovodećih kadrova vršen je u Skoplju koje je tokom čitavog međuratnog perioda bilo u žarištu medijske pažnje. Personalna opštinska politika je reformisana 1933. Zakonom o opštinama kada je došlo do izjednačenja plata u svim opštinama Vardarske banovine, ali ni ta uredba nije donela obećavanu stalnost činovnika. U drugoj polovini tridesetih godina primetan je pojačani trend „bežanja“ činovnika sa juga, a posle molbi načelniku Ministarstva unutrašnjih poslova i potezanja jakih političkih veza. Ono što se takođe da uočiti je da su ovakve molbe za premeštaj u druge banovine, za razliku od prethodnog perioda, krajem 30-ih godina uglavnom pozitivno rešavane!²⁶

U sklopu normativnog preuređenja zemlje nastupila je i konsolidacija pravosudnog sistema, premda su u Vardarskoj banovini tek 1934. ustanovljeni sreski i okružni sudovi.²⁷ Mereno brojem predmeta na broj raspoloživih sudija može se zaključiti da su najopterećeniji bili zagrebački i skopski apelacioni sud, a

---

²² *Одлуке Државног савета 1929–1932*, Београд 1934, 272; *Службени гласник МУР*, I/br. 3, 1. mart 1937, 93, 106–107.

²³ *Вардар*, бр. 238, Скопље, 28. јун 1934, 2. – Smatralo se, između ostalog, da su tamošnji ljudi bili skloniji drugim pozivima kao što su sitna trgovina, bankarstvo, zanatstvo ili pečalbarstvo.

²⁴ Миле С. Бјелајац, *Генерал Драгиша Пандуровић. Живот и сведочења*, Београд 2007, 71–72. Председници сеоских општина су углавном били једни те исти људи као и под Турцима и у време бугарске власти, док су утицајни Албанци задржали веће са главним „бугарашима“.

²⁵ *Вардар*, бр. 109, 13. август 1933, 3.

²⁶ АЈ, 14–240–854, листови 59, 63, 105, 184, 423, 424, 434, 436, 439, 444, 458, 475, ургеније и молбе за премештaj упућене министру унутрашњих послова и шефу његовог кабинета (1936–1939).

²⁷ Никола К. Лозанић, *Судство после Ослобођења, СДОЈС*, 1004–1005.

usled „pomodarstva“ u parničanju po zabačenim selima Vardarske banovine za svaki ukradeni klas trebalo je ići čak u sreski sud. Tokom 30-ih godina skopski apelacioni sud je izrekao 27.699 presuda, pri čemu se njihov broj smanjivao iz godine u godinu. Najveći broj presuda, prema vrsti krivičnih dela koja su razmatrana na ovoj instanci, odnosio se na dela „protiv imovine“ i „protiv ličnosti“ – u prvom slučaju dominirale su krađe, a u drugom ubistva sa predumišljajem i teške telesne povrede. U delima protiv javnog reda i mira najzastupljeniji su bili napadi na državne organe, dok su se slučajevi podmićivanja mogli izraziti više nego simboličnim brojevima.²⁸

Vardarska banovina je tokom svog postojanja imala hronične probleme u komunikaciji sa Ministarstvom finansija po pitanju pravednije raspodele dotacija i kredita. Sam podatak da je 1934. dobila svega 3,6% od sume kredita namenjenih svim banovinama deluje dovoljno intrigantno.²⁹ Država je, osim toga, neprekidno dugovala Vardarskoj banovini tzv. državnu pomoć na šta nije mogao uticati ni ban Lazić snagom svog autoriteta. Kako je dug države prema banovini dosezao trećinu njenog godišnjeg budžeta, u Skoplju su rešili da takvoj finansijskoj diskriminaciji stanu na put zahvatanjem novca od trošarinskih i ostalih fondova. Ipak, deficit je rastao pošto su najveći dužnici banovinskih ustanova bili vojska, žandarmerija i granična trupa, a kako mere stroge štednje, korekcije trošarina i redukcija birokratskog aparata nisu dale očekivane rezultate, krajnji izlaz je pronađen u velikom zajmu od 100 miliona dinara koji je septembra 1940. Državna hipotekarna banka odobrila Vardarskoj banovini. Problem (ne)rentabilnosti kredita podelio je političare i privrednike, pri čemu je lokalni svet s pravom bio zabrinut zbog razbuktanja Drugog svetskog rata i mogućnosti da otplata tako velikog zajma padne na leđa ionako siromašnih poreskih obveznika.³⁰

Prikupljanje poreza u Vardarskoj banovini teklo je bez većih problema sve dok su finansijski činovnici dobijali nagrade, ali je po njihovom ukidanju sav novac poreskih obveznika knjižen kao državni, a tek simbolične sume kao banovinski pririz.³¹ Suočena sa neprekidnim budžetskim deficitom i nenaplaćenim potraživanjima banska uprava u Skoplju je od sredine 30-ih godina povelu kampanju za dobijanje statusa „pasivne banovine“ kako bi uvećala sopstveni udeo u tzv. skupnom porezu, ali takođe bez uspeha.³²

Najveći budžetski korisnik bila je vojska koja je po inerciji svog privilegovanog položaja zahvatala i iz banovinskih ustanova. Osim toga što je predsta-

²⁸ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije za god. 1930–1940 (SGKJ)*, knj. II–X, Beograd 1933–1941. Čak i kod dela uperenih protiv službene dužnosti slučajevi presuda protiv prima-nja mita bili su jednocifreni na godišnjem nivou.

²⁹ *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије (СБС)*, II, 15. редовни са-станак 22. март 1934, 112.

³⁰ Државен архив на Република Македонија (ДАРМ), 119–16–2, л. 6, Експозе бана о закљученом zajму од сто милиона динара, 3. август 1940.

³¹ ДАРМ, 119–15–3, л. 47, Заменик бана Јанићије Красојевић – министру финансија, 27. март 1933; *Службени лист Вардарске бановине (СЛВБ)*, бр. 15, Скопље, 12. јул 1930, 2.

³² ДАРМ, 119–16–9, л. 166–167.

vijala glavnu kohezionu snagu u zemlji vojska je korišćena i za unutrašnje potrebe, pri čemu je njeno prisustvo u pretežno albanskim krajevima doživljavano kao sredstvo „čeličenja“ srpske manjine. Sam etnički sastav jedinica na prostoru Treće armijske oblasti pokazuje oprez, nepoverenje i gard prema albanskom stanovništvu, dominaciju srpskih vojnika u artiljeriji i prevagu hrvatskih regruta u pešadijskim jedinicama. Među aktivnim oficirima nije bilo Albanaca i Turaka, dok su se u rezervnom sastavu mogli izbrojati na prste jedne ruke.³³ Loše iskustvo sa četama „organizovanih Arnauta“ tokom 20-ih godina doprinelo je da se uoči Drugog svetskog rata sve veći broj obveznika iz redova „potencijalno nelojalnih manjina“ drži što dalje od frontova na kojima su ratovali njihovi sunarodnici. Graničari su bili u daleko nepovoljnijem položaju usled same prirode posla, niskih prinadležnosti, loših životnih uslova i deficita u kadru, pa su za početak neiskusni rezervni oficiri morali biti zamenjeni aktivnim vojnim starešinama.³⁴ Značajan finansijski izdatak predstavljala je žandarmerija koja je dve trećine svog sastava držala na prostoru Vardarske banovine. Pored čuvanja vardarske pruge žandarmi su učestvovali u okršajima sa naoružanim grupama kačaka i komita, zbog čega je težnja za premeštajem u druge krajeve zemlje bila opsesija svih njenih pripadnika.³⁵ Teške uslove žandarmerijske službe na jugu ilustruje podatak da su oko dve trećine njenih ljudskih gubitaka činili žandarmi koji su, zapravo, umrli od raznih bolesti, nepodnošljive klime i iscrpljenosti.³⁶

S obzirom na balkanske prilike toga doba sva ulaganja u oružane snage smatrana su dobrom investicijom. Tri gotovo sinhrona režima diktature – u Jugoslaviji, Bugarskoj i Grčkoj, te državni udari i stavljanje VMRO van zakona nisu izmenili odnose zainteresovanih strana prema makedonskom pitanju. Konzervativna rešenja su prevladala u jugoslovensko-bugarskim odnosima uprkos sklapanju Pakta o večnom prijateljstvu, pa su uoči Drugog svetskog rata makedonsko pitanje i revizija granice ponovo aktuelizovani. U Sobrajnu su se rasplamsale debate o istorijskim pravima Bugara u Makedoniji, zbog čega se jugoslovenska percepcija „bugarskog političkog morala“ pokazala u dobroj meri utemeljenom i politički dalekovidom.³⁷ Odnosi sa Italijom su se i dalje prelamali u Albaniji,³⁸ da bi 1939, posle italijanske aneksije, Jugoslavija postala potpuno opkoljena neprijateljskim režimima. Jedina veza sa slobodnim svetom vodila je kroz Vardarsku banovinu do solunskog pristaništa, pa je i Jugoslavija započela pripreme za oku-

---

³³ Mile S. Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991*, Beograd 1999, 38–39.

³⁴ AJ, 74–221–316, l. 130, Komanda Granične trupe u Skoplju – ministru Dvora, 24. avgust 1934.

³⁵ AJ, 14–240–854, l. 458. molbe upućene načelniku Ministarstva unutrašnjih poslova.

³⁶ AJ, 37–22–174, l. 330, *Losses in officers and men of the Corps of Gendarmerie*.

³⁷ Živko Avramovski, *Balkanska antanta (1934–1940)*, Beograd 1986, 42–47; Bogdan Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941*, Zagreb 1975, 66–68; Костадин Палешутски, *Македонското ослободително движење 1924–1934*, Софија 1998, 252.

³⁸ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло, идеје, пракса*, Београд 1995, 143.

paciju severne Albanije.³⁹ Brz prodor Italijana preduhitrio ju je u toj nameri, a Musolinijev napad na Grčku oktobra 1940. još više je zabrinuo beogradske vlasti pošto je postojala mogućnost pada Soluna. Jugoslovenska pomoć Grcima u naružanju i hrani samo je razbesnela dučea zbog čega su južni gradovi Vardarske banovine postali nebranjena meta odmazde.⁴⁰ Kako se rat primicao granicama Jugoslavije tako su se budili separatistički pokreti u Bugarskoj i Albaniji, a na „povampirenje“ VMRO upozoravali su i vodeći svetski listovi.

Labavljenje šestojanuarskog režima nije suštinski izmenilo prirodu diktature iako je uvedeno u život i dvodomno Narodno predstavništvo. Štaviše, karakter izbornog zakona svodio je parlamentarne izbore na referendum podstičući veliku apstinenciju, a uvođenjem javnog glasanja nastao je period otvorene kupovine birača u Vardarskoj banovini.⁴¹ U skladu sa tako skrojenom atmosferom izvesnosti, mitrovdanski izbori za narodnu skupštinu 1931. na jugu su protekli relativno mirno i njihovi rezultati su, prema rečima vlasti, pokazali „tesan dodir“ režima sa narodom. Posle učestalih poziva iz državnog vrha da se glasa za ideju jugoslovenskog nacionalizma i kandidate zemaljske liste u parlamentu se našlo i 38 predstavnika kandidovanih na prostoru Vardarske banovine.⁴² Na „petomajskim“ izborima 1935. lista Bogoljuba Jevtića je u Vardarskoj banovini zvanično osvojila 84% glasova, što je zapravo bila najubedljivija pobeda vladajuće stranke, premda su rezultati po nekim srezovima ukazivali na ozbiljne nelogičnosti i budili sumnju u njihovu regularnost. Činjenica da u čak devet srezova Vardarske banovine lista Udružene opozicije nije dobila nijedan glas dovoljan je signal za sumnju u tok izbora koji su pokazali da je politika Jevtićeve vlade propala, pa je u najbližim krugovima oko kneza Pavla sazrela ideja o obrazovanju nove vlade.⁴³ Sporo širenje novoformirane JRZ po Vardarskoj banovini imalo je za uzrok sukob frakcija u samom Skoplju koje je izmirio tek Dragiša Cvetković ponudivši senatorsko mesto jednom od lidera dva zavađena krila.⁴⁴ Tri godine kasnije Stojadinovićeva lista je osvojila u Vardarskoj banovini jedva tri četvrtine svih glasova, što je značilo da se rejting Udružene opozicije popravio za čitavih 10%. Kada se tome dodaju dobar rezultat levih zemljoradnika i neskrivene izborne mahinacije, začinjene pravim pokoljem u vučitranskom srezu i Leskovcu, stvarni neuspeh režimske liste postaje očigledniji.⁴⁵

³⁹ *Aprilski rat 1941. Zbornik dokumenata*, Beograd 1969, 196–204.

⁴⁰ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1988. Tematska zbirka dokumenata*, Beograd 1986, 442; Dragiša Cvetković, *Dokumenti o Jugoslaviji*, sv. 2, Paris 1951, 14–22.

⁴¹ Сергеје Димитријевић, *Прилози из историје Лесковца 1929–1941*, Лесковац 2003, 39.

⁴² *СЛББ*, бр. 101, 14. новембар 1931, 1; бр. 104, 5. децембар 1931, 4.

⁴³ Мира Радојевић, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд 1994, 61–63.

⁴⁴ Тодор Стојков, *Влада Милана Стојадиновића (1935–1937)*, Београд 1985, 145.

⁴⁵ М. Радојевић, *Удружена опозиција, 72–74*. Штaviše, анализом изbornih rezultata zaključeno je da je za JRZ glasalo mahom nepismeno stanovništvo iz „neslovenskih krajeva“ Vardarske banovine.

Posle zavođenja diktature makedonsko pitanje je ušlo u novu fazu, a naročito od proleća 1936. kada je pod uticajem komunista osnovan Makedonski narodni pokret. Pored opštih opredeljenja za federalizaciju Jugoslavije, pripadnici ove organizacije su se zalagali za priznanje makedonske nacije i Makedonije kao posebnog istorijskog entiteta, te za nacionalnu i versku toleranciju. Afirmacijom etnokulturoloških osobenosti Makedonije i naizgled malim koracima ovaj pokret je sistematski krčio put ambicioznijim političkim ciljevima, istovremeno podržavajući opozicione kandidate na opštinskim i parlamentarnim izborima po Vardarskoj banovini. Autonomistički pokret se zahuktavao, a počeo je delovati iz samih državnih i banovinskih struktura, poput tzv. lučističkog pokreta, čiji su akteri stasavali unutar jugoslovenskih nacionalnih organizacija i čak bili zaposleni kao državni službenici, što je umalo koštalo položaja samog bana Vardarske banovine.⁴⁶ Nosioi „lučizma“ su vešto transformisali nezgrapne metode VMRO zalazajući se za normiranje makedonskog jezika, njegovu afirmaciju u svakodnevnom životu, kao i za ozbiljnu političku revalorizaciju makedonskog pitanja. Tome su pogodovale izmenjene društvene okolnosti i jačanje komunističkog pokreta koji je preplavio školski sistem. Uvidevši da stvari izmiču kontroli, a obuzeti psihozom sopstvene privremenosti, mnogi lojalni političari sa juga su krajem 30-ih godina predlagali odstranjivanje „srbomana“ iz Povardarja čije je delovanje postalo kontraproduktivno.⁴⁷ Na učestale incidente činovnici nisu ni pokušavali da reaguju što je stvaralo utisak o bezvlašću, nadolazećim sudbonosnim trenucima i političkim preokretima koji izmiču kontroli. O dramatičnoj promeni političke klime svedoče sve masovniji običaji napuštanja krsne slave, odjekivanje bugarskih radio-stanica širom banovine, ali i provokacije u samom centru Skoplja kojih nije bio pošteđen ni sam ban. Činovništvo je poslednji put posezalo za političkim i rodbinskim vezama kako bi jednom zauvek spakovalo kofere i domoglo se severnijih banovina.⁴⁸

U godinama promovisanja unitarističke ideologije politika je bila prisutna i u crkvenim poslovima: od integrisanosti sveštenstva u glavne centre moći i političku elitu, preko nacionalno-političkog karaktera verskih svečanosti i državne kontrole nad školovanjem sveštenstva, do samog ustrojstva verskih zajednica i mešanja države u kadrovska rešenja. Oktroisani ustav je proklamovao načelo državnog suvereniteta nad verskim zajednicama u formi svojevrsnog patronata, uz mogućnost izdvajanja budžetskih sredstava za verske svrhe, srazmerno broju vernika i „potrebi“.⁴⁹ Sa druge strane, sve češće ukazivanje iz crkvenih krugova na „opadanje vrednosti Božjeg hrama“ kod naroda i državnih činovnika bacalo je sumnju na preveliki upliv politike, ali i mešanje crkve u državne poslove kao što

⁴⁶ Иван Катарциев, *Македонија меѓу Балканските и Втората светска војна*, Историја на македонскиот народ, том 4, Скопје 2000, 490–494.

⁴⁷ АЈ, 37–22–174, I. 340, 341, Записник са конференције одржане у МУП 31. маја 1938.

⁴⁸ АЈ, 138–7–51а, I. 675–676, документ од 8. јуна 1940.

⁴⁹ Радмила Радић, *Држава и верске заједнице 1945–1970*, књ. 1, Београд 2002, 30–32.

je bio slučaj 1937. kada su povodom konkordatske krize devetorica narodnih poslanika iz Vardarske banovine ekskomunicirana.⁵⁰ Odnos javnosti prema crkvi i sveštenstvu mnogome je zavisio i od sve slobodnijih pogleda na tabuizirani „božju administraciju“ koje su servirale novine, mada je bio primetan diskontinuitet u pisanju hvalospeva crkvi, naročito službenicima verskih zajednica.⁵¹ Javno agitovanje leskovačkih i bitoljskih sveštenika protiv JRZ predstavljalo je kulminaciju društvenih napetosti na jugu koje su zahvatile sve slojeve stanovništva.⁵² Među muslimanima je vladalo još veće nezadovoljstvo jer su prsti države bili upleteni u skoro sve poslove Islamske verske zajednice – od prodaje vakufskih imanja i protežiranja lojalnih sveštenika, do izbora članova vakufsko-mearifskog veća i izazivanja razdora između albanskih i turskih muslimana.⁵³

*

O jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru moglo je biti reči samo kao o celini omeđenoj zajedničkom državnim granicom, jer je ujedinjenjem došlo do nasleđivanja nekoliko različitih ekonomskih tendencija. Pošto se privredna transformacija juga vršila uglavnom bez plana, oslonjena isključivo na zdrav razum i intuiciju privatnika, razvoj je bio neravnomeran i spor, uprkos prirodni bogatstvima.⁵⁴ U godinama tehničkih inovacija i opšteg napretka Povardarje je stagniralo usled ekstenzivnosti i neracionalne zemljičaradnje, niskog nivoa kulture i pismenosti, nesređenih političkih i socijalnih prilika, korupcije, nerazvijenosti saobraćajnih veza, nereguliranih trgovinskih odnosa sa susednim zemljama, te nedosledne ekonomske politike. Uvlačenje industrijski razvijenog Leskovca u mrežu skopskog gravitacionog polja nije zadovoljilo ni privrednike u sedištu banovine, a još manje leskovačke tekstilce, tradicionalno okrenute beogradskom potrošačkom rejonu.⁵⁵ Modernizacija prostora je bila po mnogo čemu nedovršena i sporadična, politički i nacionalno usmerena: bez obzira na broj izgrađenih škola i bolnica, kilometre puteva, pruga, vodovoda i telefonskih instalacija, manje od polovine srezova bilo je povezano prugom normalnog koloseka, oko četiri petine stanovnika Vardarske banovine i dalje je ostalo nepismeno, dok je trećina bolovala od malarije. Do izvesnog poboljšanja je došlo pod uticajem mehaničkog priraštaja visokokvalifikovane radne snage i kolonista iz razvijenijih krajeva države sa naprednim poljoprivrednim tehnologijama.⁵⁶

⁵⁰ AJ, 38–10–39, telefonski izveštaj dopisnika CPB iz Skoplja, 15. avgust 1937.

⁵¹ *Vapdap*, бр. 104, 27. јул 1933, 6; бр. 108, 10. август 1933, 1.

⁵² AJ, 37–51–315, l. 244.

⁵³ Redžep Škrijelj, *Sandžački Bošnjaci u Makedoniji (1918–1945)*, Almanah. Časopis za proučavanje, prezentaciju i zaštitu kulturno-istorijske baštine Bošnjaka/Muslimana, br. 27–28, Podgorica 2004, 228–229. Utisak o sveopštoj politizaciji skopskog ulema-medžlisa nisu mogle popraviti ni spektakularne priredbe restauracije verskih objekata, a još manje običaji „kumovanja“ muslimanskoj deci koje su u ime dvora obavljali oficiri.

⁵⁴ Стеван М. Куколича, *Индустрија Југославије 1918–1938*, Београд 1941, 73–90.

⁵⁵ AJ, 65–159–504, Udruženje leskovačkih industrijalaca – ministru trgovine, 12. april 1935.

⁵⁶ В. Јовановић, *Историјско, свакодневно и приватно*, 577–578.

Napredak anahrone privrede sputavan je opštim nepoverenjem stanovništva u koncept države i dobronamernost njenih institucija, naročito banaka. Osim toga, potencijalni kapital ležao je u kazanima i ćupovima i početkom 30-ih godina procenjivan je na preko dve milijarde dinara!⁵⁷ Sporadična industrijalizacija i propadanje mnogih zanata doveli su do toga da je trećina svih zanatskih radnji u banovini radila bez dozvole, a da je svega 2,3% svih zanatlija bilo kvalifikovano.⁵⁸

Skoplje je bilo pravi modernizacijski poligon i atraktivna „meta“ svojevrstne jugoslavizacije koja se ogledala kako na političkom, kulturnom i demografskom, tako i na privrednom i arhitektonskom planu. Svi ostali gradovi Vardarske banovine su do 1937. na svoje unapređenje potrošili nešto više od pola milijarde dinara od čega je dve trećine dala Državna hipotekarna banka. Svaka novosagrađena privatna zgrada u banovini bila je u proseku šesnaest puta jeftinija od novog javnog zdanja, što slikovito govori o strukturi i karakteru gradnje.⁵⁹ Rudarska proizvodnja je bila izuzetno živa krajem 30-ih godina kada je na jugoistoku države ostvarivana skoro celokupna jugoslovenska produkcija hroma i olovno-cinkane rude.⁶⁰ U periodu 1930–1938. polovina sredstava namenjenih hidrotehničkim radovima išla je na melioraciju i asanaciju zemljišta, dok je ostatak novca utrošen na regulaciju rečnih tokova i vodosnabdevanje.⁶¹ Na sporu i nekvalitetnu elektrifikaciju područja ukazuje činjenica da je 3% jugoslovenskih električnih centrala bilo smešteno u Vardarskoj banovini, čija je produkcija predstavljala tek 78. deo ukupne jugoslovenske proizvodnje električne energije.⁶²

Prosvetna politika šestojanuarskog režima vapila je za koncentracijom sistema jer su mnoge škole pripadale različitim ministarstvima što je, imajući u vidu opštost srednjoškolskih programa, bio svojevrstan apsurd.⁶³ Iz ugla predstavnika vlasti školsko pitanje u Vardarskoj banovini bilo je prvenstveno važno kako bi se kroz prosvetni sistem razbijala svest o privremenosti srpskog prisustva koju su usadivale strane propagande. Sa druge strane, školstvo je na evolutivan način trebalo da podstiče modernizaciju prostora, podiže kulturu življenja i „nacionalno vaspitava“ čime je, pored kulturnog i prosvetnog, dobilo i snažan ideološki sadržaj. Interes za prosvetu juga dolazio je prvenstveno „odozgo“, jer je

⁵⁷ AJ, 38–716–895, *Leskovacki glasnik*, 14. maj 1932. Poređenja radi, suma je premašivala štedne uloge svih Slovenaca u državi i bila dvadesetak puta veća od najvećeg kredita kojim je Vardarska banovina krajem 30-ih godina nameravala da obnovi svojoj privredu.

⁵⁸ *Статистика индустрије Краљевине Југославије са адресаром индустријских предузећа*, Београд 1941, 118; *SGKJ (1940)*, knj. X, Београд 1941, 272–273. U poređenju sa čitavom zemljom na prostoru Vardarske banovine je uoči Drugog svetskog rata bilo 7,2% zanatskih i 10,7% trgovačkih radnji, 19,2% trgovina na malo, 7,6% ugostiteljskih radnji, 5,7% hotela itd.

⁵⁹ Момчило К. Томић, „Грађевинарство“, *СДОЈС*, 751–753.

⁶⁰ *SGKJ (1940)*, X, 186–189.

⁶¹ ДАРМ, 119–6–2, л. 18–20, Списак извршених хидротехничких радова 1930–1938. на територији Вардарске бановине.

⁶² *SGKJ (1940)*, X, 190–191.

⁶³ В. Ђоровић, *Савремена просветна питања*, Јавност, бр. 1, 19. јануар 1935, 2–3.

centralna vlast, za razliku od lokalne, bila itekako svesna svojih nacionalno-političkih prioriteta. Otuda ne čudi paradoks da je Ministarstvo prosvete za Vardarsku banovinu izdvajalo najviše sredstava, a da je istovremeno prosvetno odeljenje banske uprave u Skoplju imalo upadljivo najmanji budžet.⁶⁴

Loša kadrovska politika prosvetnih vlasti bila je deo sveopšteg rasula u administraciji. Širenje komunističkih ideja i pojava školovanih promotera make-donske nacionalne ideje postavili su pred vlasti potrebu angažovanja ljudi novog kova, u šta svakako nije spadalo preko dve trećine učitelja dovedenih po kazni iz drugih krajeva države. Talas zatvaranja srednjih i učiteljskih škola objašnjavao je težnjom za racionalizacijom školske mreže i sprečavanjem daljeg fabrikovanja „intelektualnog proletarijata“,⁶⁵ dok je otvaranjem državne Velike medrese ispo-ljena težnja za formiranjem svetovne i duhovne muslimanske inteligencije, lojalne jugoslovenskoj ideji.⁶⁶ Propagiranjem sokolstva i svođenjem fizičke kulture na predvojničku obuku forsirano je odbrambeno vaspitanje mlađih naraštaja uz ne-izbežno slavljenje srpske mitologije kao panjugoslovenske. Takva militarizacija fizičkog vaspitanja je poslužila kao sredstvo depolitizacije omladine, ali i kao mehanizam prevazilaženja separatističkih tendencija i nacionalnih razlika i stva-ranja nove nacije odanih Jugoslovena.⁶⁷ Na sličnom nacionalnom zadatku bila su i stručna udruženja nastala pod okriljem Filozofskog fakulteta u Skoplju, mega-lomanske proslave raznih istorijskih i državnih jubileja, te škopsko pozorište čija je jedna od uloga bila da na banovinskim turnejama pomoću žive reči pospeši izjednačavanje „izvesnih jezičkih i drugih razlika“.⁶⁸

Iako je zatečeno stanje zdravstvenih prilika bilo prvenstveno posledica niza nepovoljnih istorijskih, ekonomskih, političkih i socijalnih okolnosti, banska uprava je uspela da uz asistenciju sreskih i opštinskih uprava pokrene sistem higijenskih zavoda, domova narodnog zdravlja i zdravstvenih stanica, čemu je cen-tralizacija vlasti očito pogodovala. Izazovna i teška borba sa malarijom, od koje je na jugu godišnje oboljevalo oko pola miliona ljudi, pokazala je prave potenci-jale države koja je uz dobru organizaciju posla mogla privući pažnju i vodećih svetskih naučnika.⁶⁹

*

Kontinuitet u upravljanju „južnim krajevima“ iz doba jugoslovenskog parlamentarizma i posle zavođenja diktature bio je prepoznatljiv u svim sferama:

⁶⁴ Љ. Димић, *Културна политика*, књ. 2, 93–94, 112, 190–191.

⁶⁵ *Isto*, 107, 156, 312–313.

⁶⁶ *Уредба са законском снагом о Великој медреси Краља Александра I у Скопљу*, Бе-оград 1940.

⁶⁷ Vladan Jovanović, *Sport as an Instrument of Yugoslav National Policy in Macedonia 1918–41: Sport zwischen Ost und West. Beiträge zur Sportgeschichte Osteuropas im 19. und 20. Jahrhundert*, Einzel veröfentlichungen des DHI Warschau, Bd. 16, Fibre Verlag, Osnabrück 2007, 205–219.

⁶⁸ *Скопска сцена. Илустровани уметнички лист*, бр. 15, Скопље, 10. фебруар 1936, 207.

⁶⁹ АЈ, 38–10–38, Dr M. Rankov, „Suzbijanje malarije u Južnoj Srbiji“ (referat).

jugom vladaju isti ljudi istih manira, suočavaju se sa istim ili veoma sličnim problemima, nudeći ista ili gotovo identična rešenja. Pouke iz bliske prošlosti nisu bile ugrađene u odnos šestojanuarskog režima prema ovim krajevima, pa su i rezultati bili uglavnom slični. Ono što je bilo različito odnosilo se na opšti društveno-politički kontekst. Prvo, u političkom i bezbednosnom smislu, jugoistok države je posle raspuštanja VMRO i zauzdavanja albanskog odmetništva u znatnoj meri relaksiran. S tim u vezi bila je tendencija međubalkanskog sporazumevanja tokom 30-ih godina, pri čemu je makedonsko pitanje tretirano sa daleko više pažnje i takta, čak i posle ubistva kralja Aleksandra. Štaviše, uprkos rigidnoj kontroli koju je državni aparat sprovodio na svim nivoima, pojedini aspekti makedonskog pitanja vremenom su postajali legitimni elementi rasprave, na primer upotreba „lokalnog narečja“, tj. makedonskog jezika, što je svega nekoliko godina ranije bilo nezamislivo. Evolucija je prisutna i u sazrevanju taktike zagovornika makedonske individualnosti koji su prokažene metode VMRO zamenili suprotnijim, po ugledu na komuniste. Sam aparat vlasti bio je krajem 30-ih godina „zatrovan“ faktičkim protivnicima režima da se nije ni mogao još dugo održati. Sistem je posredno ljuljan sa svih strana (Bugarska, Italija, Albanija), ali je definitivno istruleo iznutra. Vreme radija i novih komunikacija kao i dešavanja u Evropi uoči Drugog svetskog rata ulivali su samopouzdanje „antidržavnim elementima“ koji su imali sve širu podršku i među tradicionalno letargičnim stanovništvom juga. Opipljiva erozija državnog autoriteta osećala se poslednjih godina širom banovine kada je srpski jezik bilo opasno govoriti na javnim mestima. Ubistvo jednog od poslednjih banova⁷⁰ i ograničeno kretanje njegovih naslednika po „carskom Skoplju“ bili su jasan signal da država definitivno gubi kontrolu nad delom svoje teritorije.

Aprilski slom jugoslovenske kraljevine i percepcija prostora raspadnute Vardarske banovine kao „oslobođenih krajeva“ (ovoga puta iz bugarsko-albanske vizure), podsetili su i u retoričkom smislu na relativnost državnih granica i tradicionalnu nestabilnost područja koje se politički okretalo naglavačke iz decenije u deceniju. Kada je Krleža u svojim mračnim, ekspresionističkim reminiscencijama pisao o „nacional-imperijalističkom orkestru“ rustikalnog porekla, imao je u vidu upravo te balkanske agrarne elite koje su vekovima oštrile svoje bajonete trudeći se da prevladaju „arhajsku bjedu i nevolju na ovim vizantijskim i otomanskim ratnim drumovima“.⁷¹ Nemoć i nedoraslost državnom cilju integracije jedne strateški važne teritorije pokazala je, bar u jugoslovenskom slučaju, na kakvim je temeljima počivao sistem koji se krajem 30-ih godina urušavao pred očima samih nosilaca vlasti. Uprkos evidentnim civilizacijskim tekovinama koje je jugoslo-

⁷⁰ Početkom septembra 1939. u jednoj skopskoj kafani ubijen je ban Vladimir Hajdukveljković. Prema zvaničnoj verziji, on je bio samo „žrtva slučajnog ubistva iz osvete“, dok je po drugim indicijama u njegovu likvidaciju bila umešana VMRO. U. M., „Vladimir Hajdukveljković, ban Vardarske banovine“, *Pečat-internet izdanje*, Mladenovac, 30. 7. 2006, <http://www.pecat.info/sh/493/60/471/>.

⁷¹ Ogen Bojadžiski, *Krleža i Makedonija. Fragmenti*, Zagreb 2005, 75.

---

venska kraljevina ostavila u Vardarskoj banovini, čini se da je, uz sve snažnije sazrevanje makedonske nacionalne svesti, bila nesposobna da racionalnije sagleda situaciju, definiše prioritete i prilagodi ih vremenu i sopstvenim mogućnostima.

Vladan Jovanović

VARDAR BANOVIĆ: SOCIO-POLITICAL SKETCH

Summary

Easing of the repressive mechanism of King Alexander's dictatorship, together with the bad economical perspective, widespread corruption and the retreat of the Serbia nationalist hardliners was adding to the strengthening of autonomist sentiment of the Macedonian population. The paradoxes of the Vardar Banovina in the 1930s were many – with significant hydro potentials it hardly produced any electricity; with the high percentage of urban population it hardly had cities; with many industrial companies it hardly had factories. As passive region, Vardar Banovina barely received any state subsidies and the debts of the central government were highest in that region. The ruling parties scored best in this region, although they were structurally underdeveloped. The greatest number of harshest penalties was pronounced at the territory of the Skopje district court, although both judges and jails were scarce. Four fifths of the population was illiterate. Such saldo was creating general discontent and insecurity, leading to the waves of public servants abandoning the province, leaving the space for the long neglected local population, whose separatism in turn was destabilizing the state institutions from within. Public manifestations of discontent with the regime and expressions of sympathies towards Yugoslav enemies by the beginning of 1941 were the sign of a definite collapse of policy of integral Yugoslavism at the Southeast.